

Anmeldelse

Karel van der Toorn, *Becoming Diaspora Jews: Behind the Story of Elephantine*, New Haven og London: Yale University Press, 2019, xi + 270 sider, \$65,00.

Opdagelsen af et jødisk samfund ved Elephantine for lidt over hundrede år siden udgør en vigtig brik i forståelsen af den ældste jødiske diaspora i Egypten. Elephantine er en ø midt i Nilen, vest for byen Assuan (det antikke Syene) i det sydlige Egypten. Byen og dens opland var i oldtiden en blanding af handelsby og militærbase. I det egyptiske rige og siden under perserne udgjorde dette sted en grænsepost mod de store riger mod syd, og den permanente tilstedeværelse af soldater skulle beskytte handlen og modstå angreb sydfra. I kolonien var også et større antal jøder, som i generationer tjente ved garnisonen og derudover dyrkede markerne på fastlandet; nogle familier blev ret velhavende.

De omkring 175 papyri på aramæisk, som knytter sig til det jødiske samfund, stammer fra ca. 498-399 f.Kr., dvs. efter at perserkongen Kambyses i 525 f.Kr. erobrede Egypten og indlemmede det i sit storrige. Dokumenterne består primært af breve, kontrakter og regnskaber samt enkelte historiske og litterære tekster, f.eks. fortællingen om hofmanden Akikar, og giver et betydningsfuldt indblik i hverdag og religion på tværs af et helt århundrede. En fuldstændig udgivelse findes i Bezalel Porten og Ada Yardenis firbindsudgave *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt* (1986-1999).

Tidligt blev man bevidst om, at Elephantine-jødernes religion adskilte sig markant fra den eftereksilske jødedom, som den skildres i Det Gamle Testamente (navnlig hos Ezra og Nehemias). De dyrkede foruden hovedguden Jahû, svarende til den bibelske Jahve, også andre guder som Anat-Jahû og Betel, og de giftede sig i rigt omfang med lokale egyptiske kvinder. De havde eget tempel, indviet til Jahû, som næppe blev opfattet som en erstatning for eller konkurrent til templet i Jerusalem; dette tempel blev ødelagt i 410 f.Kr. De fejrede påske og sabbat, men kendte tilsyneladende ikke til Moseloven. Det er nemlig påfaldende, at arkæologerne ikke har fundet nogen form for bibeltekster eller lovsamlinger. Alligevel omtalte de sig selv som 'jøder' og kaldte deres base for 'den jødiske garnison'.

Trods de omfangsrige tekstfund er helt elementære spørgsmål stadig ubesvaret. Hvornår kom disse jøder hened? Og hvor kom de egentlig fra? De fleste forskere antager i dag, at det jødiske samfund i Elephantine opstod mellem 650 og 550 f.Kr. Hovedparten hælder dernæst til, at de kom fra Judariget, bl.a. på grund af betegnelsen

j^ehūdāj ('jøde' eller 'judæer') og kontakten til præsteskabet i Jerusalem før og efter ødelæggelsen af deres tempel.

Deres religions 'polyteistiske' karakter har imidlertid været genstand for stor faglig diskussion. Nogle forskere har set det som et tegn på, at de forlod Juda inden kong Josijas kulturreform i 622 f.Kr., der påbød tilbedelsen af Jahve alene og centraliserede gudsdyrkelsen til templet i Jerusalem. (Eller er denne 'reform' nærmere et teologisk program, som aldrig for alvor slog igennem?). Andre har forstået Elefantine-jødernes religion i lyset af deres tilværelse i diasporaen: De fastholdt ganske vist hjemlandets traditioner, men påtvunget af livet i det fremmede tilpassede de sig lokale forhold, talte aramæisk af praktiske årsager og tilbad andre guder af venlighed over for naboerne.

Den hollandske religionsforsker Karel van der Toorn vender i sin læseværdige bog *Becoming Diaspora Jews* hele denne opfattelse på hovedet. Han fremsætter en ny og original tese: Elefantines jøder stammede fra Samaria og var påvirket af aramæisk sprog og kultur, længe inden de overhovedet bosatte sig ved Nilen; først i Egypten blev de under påvirkning af andre jødiske grupper og den persiske imperialpolitik til jøder: "It is a story about becoming Jews abroad rather than remaining Jews abroad" (s. 20).

Van der Toorn undersøger først koloniens sproglige og religiøse verden. Deres dagligsprog må have været aramæisk (og ikke hebraisk); det tyder de mange små potteskårsindskrifter på. De har læst aramæisk visdomslitteratur og tilbedt aramæiske guder. En analyse af personnavnene i de bevarede lister viser dernæst, hvordan flere personer optræder både som jøde og aramæer; det tyder på en dobbelt identitet. Jøderne på Elefantine må altså have udgjort en mindre del af det aramæisktalende samfund i området, der ligeledes har omfattet en babylonsk og en syrisk del i Syene, øst for øen. Jøderne var i så fald ligeså meget aramæere som jøder, men udskilte sig fra de andre ved tilbedelsen af deres fædres gud Jahû. En klassisk forklaring er som nævnt, at tilnærmelsen til aramæisk sprog og religion afspejler en langsom assimilering med 'naboerne' i det fremmede – et udtryk for en religiøs synkretisme, som andre steder forbindes med jøderne i Egypten (jf. Jer 44). Det er denne forklaringsmodel, van der Toorn vil udfordre. For påvirkningen fra aramæisk må ifølge ham være sket længe før.

Tesen bygger i hovedsagen på analysen af ét antik håndskrift, *Papyrus Amherst 63*. Teksten er kryptisk, fordi den er skrevet på aramæisk, men med demotiske tegn, et af de oldegyptiske skriftsprog. Manuskriptet rummer 23 kolonner, i alt 434 linjer. Det blev fundet i slutningen af 1800-tallet i Egypten, angiveligt i nærheden af Theben (og altså ikke på Elefantine), og kan med forbehold dateres til midten af 300-tallet f.Kr. Navnet skyldes Lord Amherst af Hackney, der anskaffede det i 1890'erne til sin private samling. På grund af en spillegæld solgte familien det, og det endte på Pierpont Morgan Library i New York. Først i 1980'erne lykkedes det semitiske filologer og egyptologer at tyde det. Bibelforskerenes opmærksomhed blev straks vakt, fordi det rummer en variant af Sl 20 og i sin helhed fremstår som en liturgisk tekst til nytårsfesten. En oversættelse af Richard C. Steiner findes i *The Context of Scripture*, 1997, bind 1, s. 309-328. Tilbage i 2018 udkom en ny, kritisk oversættelse af van der Toorn selv,

og nærværende bog udfolder nu betydningen af dette håndskrift for Elefantine-samfundets oprindelse.

Ifølge van der Toorn er *Papyrus Amherst 63* nemlig en kilde til den aramæisktalende diaspora i Egypten. Håndskriftet består (ifølge ham selv) af fem hoveddele. De første tre dele omhandler tre særskilte grupper og deres guddomme: babylonere, syrere og samaritanere. Den samaritanske gruppe er ifølge van der Toorn en samling lejesoldater, der efter Samarias fald i 722 f.Kr. flygter til Judariget og siden ved assyrernes angreb på Jerusalem i 701 f.Kr. finder et tilflugtssted i den syriske ørken. Fjerde del beretter dernæst, hvordan disse tre grupper i ørkenen smelter sammen til ét aramæisktalende samfund. Stedet er unavngivet, men betegnelsen 'a fortress of palms' kan henvise til karavanebyen Palmyra (det antikke Tadmor), som var et frugtbart mødested for områdets forskellige folkeslag. Hundrede år går, og ved Babylonerrigets ekspansion omkring år 600 f.Kr. rejser dette tredelte samfund i samlet flok til Nillandet og ender som militærstyrker ved Egyptens sydlige grænsepost. Samaritanerne tilknyttes øen Elefantine, mens babylonerne og syrerne slår sig ned i Syene. Alle tre grupper er 'aramæere'; men de er alligevel bevidste om deres indbyrdes særtræk.

Hvordan blev samaritanerne fra Palmyra så til jøderne fra Elefantine? Her argumenterer van der Toorn for en bevægelse i tre faser. I første fase er de blevet påvirket af det voksende netværk med andre jødiske samfund i Egypten – samfund som må have bestået af mennesker fra både Samaria og Juda. Anden fase falder sammen med Perserrigets anerkendelse af 'jøderne' som et selvstændigt folk, der inden for imperiet havde ret til at efterleve egne skikke og sædvaner. Denne anerkendelse må have bestyrket ræsonnementet i at identificere sig som 'jøde'. Tredje fase indfinder sig efter Jahû-templets ødelæggelse i 410 f.Kr., hvor menigheden i Elefantine henvender sig til Jerusalem og Samaria om støtte til at opføre et nyt. I deres brev fremstiller de ledende kræfter sig tydeligt som 'jøder' og iscenesætter sig selv som ofre for et religiøst motiveret overfald. Ifølge van der Toorn har andre forskere overbetonet konflikten med det egyptiske præsteskab ved det tilstødende tempel for guden Chnum. Ødelæggelsen af templet i Elefantine skal snarere ses som et led i den egyptiske opstand mod Perserriget (støttet af den lokale guvernør), hvor jøderne forblev loyale over for den persiske konge og modsatte sig opstanden.

Samlet set er *Becoming Diaspora Jews* et forfriskende indspark i diskussionen om Elefantine-samfundets baggrund og status. Bogen er yderst velskrevet og til tider direkte underholdende at læse. Fra et fagligt synspunkt står og falder tesen med kildeværdien af *Papyrus Amherst 63*, og her melder problemerne sig. Ud over håndskriftets usikre herkomst og alder er der intet i det, som udtrykkeligt knytter det til Elefantine. Dets struktur i fem dele, der angiveligt afspejler særskilte babylonske, syriske og samaritanske traditioner, er van der Toorn den første til at identificere, og at denne struktur passer gnidningsfrit til den påståede etniske tredeling af militærkolonien, virker påfaldende.

Van der Toorn-tesens *hypotetiske* karakter viser sig i forsøget på at knytte teksten i *Papyrus Amherst 63* til historiske begivenheder og lokaliteter: Mon ikke Elefantine-

jødernes forfædre var soldater, der flygtede fra Samaria i 722 f.Kr.? Mon ikke de flygtede ud i ørkenen i 701 f.Kr.? Mon ikke det var til Palmyra? Mon ikke de indoptog andre traditioner her? Mon ikke de flygtede videre ned til Egypten hundrede år senere? Ganske vist understreger van der Toorn, at der er tale om kvalificeret gætværk, men som bogen skrider frem, forvandler gisninger sig langsomt til kendsgerninger.

For perserne var alle folkeslag *hinsides floden* (Eufkrat) tilsyneladende aramæere; og eftersom aramæisk var officielt sprog i riget, kan dets udbredelse også til Elefantine næppe overraske. Jeg kan alligevel klart anbefale van der Toorns bog som en medrivende indføring i Elefantine-samfundets religiøse og sociale liv og som et mønstereksempel på en velgennemført udfoldelse af en videnskabelig tese – hvor usandsynlig den end må synes.

Frederik Poulsen, adjunkt, dr.theol.
Afdeling for Bibelsk Eksegese, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet
fpo@teol.ku.dk